

A kárpátaljai ruszin autonómia ügye 1939–1944

Teleki Pál tervezete

Az előzmények

A magyar királyi honvédség alakulatai 1939. március 15-én hajnalban megkezdték bevonulásukat Kárpátaljára, mely terület az önálló Szlovákia előző napi kikiáltása után hatalmi vákuumba került, és amelynek visszatérte az anyaországhoz 1938 őszén már majdnem megtörtént.

Az 1941. évi népszámlálás alapján az 1939 március–áprilisában visszatért kárpátaljai 12 171 km²-es területen 698 385 lakos élt, a népsűrűség 57,4 volt.¹ Ez a mintegy hétszázézeres népesség nagyrészt ruszin nemzetiségű volt, mivel a korábbi Csehszlovákiához tartozó alföldi – döntő többségükben magyar nemzetiségű – területek az első bécsi döntés eredményeként már korábban, 1938 novemberében visszatértek.

A magyar állam az újbóli megnagyobbodás következtében, az ezeréves határoknak az Északkeleti-Kárpátokban való elérécekor visszacsatolt tehát magához egy majdnem félmillió ruszin nemzetiséget, amellyel ugyan már évszázadok során egymás mellett élt békében, de a XX. század közepén ez a tény mégis égetően vetette fel egy területi autonómia megvalósításának a kérdését. Teleki Pál miniszterelnök olyan fontosnak és sürgősnek ítélte meg a ruszin autonómia ügyét, hogy már március 18-án értekezletet hívott össze, elsősorban volt miniszterekből a kérdés megtárgyalására.² A magyar honvédcsoportok ezekben az órákban érték el a Kárpátok gerincén az ezeréves történelmi határokat.³

Az 1939. május 20-ra összehívott országgyűlés két házának együttes ünnepi megnyitó ülésén Horthy Miklós kormányzó a következőket mondta: „Újra Szent István-i feladatok munkanapjaira virradtunk. Hiszem és remélem, hogy ez az országgyűlés ugyanazzal a hivatásérzettel fog ehhez a munkához, amellyel az elmúlt századok magyar országgyűlései változó korszakokban nemzetünk történelmi küldetését és célkitűzéseit a Duna-medencében szolgálták. Első ilyen feladatunk lesz, hogy a főleg magyaroroszok lakta kárpátaljai országrésznek ősi alkotmányunkba szervesen beleillő önkormányzatot állapítsunk meg.”

Az 1939. június 22-én kelt VI. törvénycikk „A Magyar Szent Koronához visszatért kárpátaljai területeknek az országgal egyesítéséről” 6. §-ában előírta, hogy „Kárpátalja önkormányzatának szabályozásáról” a miniszterelnök külön törvényjavaslatot terjesszen az országgyűlés elé. Teleki Pál később erről azt írta: „Ezen elvi elhatározások alapján és a nemzet helyeslésének érzetében hozzáfogtam a törvényjavaslat előkészítéséhez.”⁴

A Kárpátalján kezdetben természetszerűen bevezetett katonai közigazgatást 1939. július 7-én megszüntették. Az ideiglenes polgári közigazgatás tulajdonképpen már június 28-án kezdetét vette br. Perényi Zsigmond koronaőr kárpátaljai kormányzói biztos kinevezésével. A katonai közigazgatás tehát mintegy 3–3 és fél hónapig volt érvényben.

A terület polgári közigazgatásának ideiglenes rendezése a 6.200/1939. M. E. számú kormányrendelet alapján történt meg. Már ez az „ideiglenes” rendezés figyelembe vette a Kárpátalja különleges viszonyait. A közigazgatás élére állított kormányzói biztosot úgynevezett főtanácsadó segítette a munkájában, akinek elnöklete alatt külön véleményező és indítványozó bizottság működött a ruszinságot érintő minden kérdésben.

A főtanácsadó és a főtanácsadó elnöklete alatt működő bizottság volt hivatva a Kárpátalja néven megszervezett terület ruszin lakosságának különleges jogait biztosítani. A húszéves cseh uralom minden téren áldatlan állapotokat hagyott maga után, ezeket csak tetőzte a húsz éven keresztül folytatott magyarellenes propaganda.

¹ Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1942. Bp., 1943. 43. old.

² Az országgyűlés képviselőházának irományai 1939–1944. 347. sz. 7. old.

³ *Vitéz Vásárhelyi Andor: A Kárpátaljáért Ungvár és Uzsook közt lefolyt harcok.* Magyar Katonai Szemle 1941/6. 563–578. old.

⁴ 347. sz. iromány 8.

A kormányzat a bajok enyhítésére gazdasági, szociális és kulturális akciókat kezdeményezett, nem riadva vissza az anyagi áldozatvállalástól sem. Különösen fontos volt a helyi közigazgatásban és a szakigazgatásban, hogy – lehetőség szerint – a Kárpátalja területéről kikerült tisztviselők és szakigazgatási emberek végezzék hivatásszerűen munkájukat. Sajnos, a kormány és Teleki Pál ez irányú törekvései nem valósultak meg maradék nélkül, a Kárpátaljára visszatért, ott alkalmazást nyert „anyaországi” tisztviselői gárda tagjai nem mindig álltak a helyzet magaslatán. Kevésbé voltak járatosak a nemzetiségileg vegyes lakosságú területek igazgatásában.

A ruszin önkormányzat alapelvei

Teleki Pál törvényjavaslatának indoklásában fejtette ki a ruszin önkormányzat alapelveire vonatkozó nézeteit. Két alapszemponthoz tartott irányadónak, melyek vitathatatlan tényekből következtek.

„1. e területet nagy többségben és zártnak mondható tömbben rutén nép lakja;

2. e terület az Alföld rónájától éles vonalban hirtelen elváló magas hegyvidék, amelynek természeti, gazdasági és települési viszonyai így az Alföld síkságától és a mai ország többi részétől különbözők, viszont a területen belül azonos és egységes jellegűek.”

A magyarok által a rutén népnek adott önkormányzat jellege természetesen harmonikusan kellett hogy illeszkedjék „ősi íratlan alkotmányunkhoz”. Másrészt az önkormányzatnak olyannak kellett lennie tartalmilag, mint amilyennek elérésére Kárpátalja népét – a cseh-szlovák államhoz való tartozása idején – a magyar állam biztatta és támogatta. Vagyis ez az önkormányzat most magyar részről köreit, mélységét és nagyságát illetően nem lehetett szűkmarkúbb, mint amilyenek a kiharcolására magyar serkentést kapott a ruszinság. Ha a magyar állam el akarta kerülni a teljes bizalom- és hitelvesztést a ruszin nép körében. Márpedig el akarta kerülni!

Az önkormányzat követelésének a cseh-szlovák állammal szemben és a magyar állam által önként megadott ruszin önkormányzatnak történeti-jogi alapját tekintve volt egy lényeges különbsége. Nevezetesen a Ruszinszónak adandó önkormányzat ugyanazokból a szükség-szerű és szerződéses érvényű jogforrásokból táplálkozott, mint amelyek a cseh-szlovák államot létrehozták. Ezzel szemben a magyar állam ellen ilyen parancsoló és szerződés-szerű jogforrás és jogigény nem volt támasztható, hiszen az ezeréves magyar államot nem nemzetközi szerződés alkotta meg, és mert a kárpátaljai terület, amelyik ezer év alatt sohasem tartozott más államhoz, most visszatért, mégpedig a fegyveres visszafoglalás jogán.

Mind ezek ellenére, Teleki Pál megfogalmazása szerint: „A magyar törvényhozásnak mindazonáltal úgy javalljuk, hogy mérlegelve a fent felsorolt indokokat és abban a hitben, hogy Kárpátalja népe hagyományos hazafias szellemben hasznos és munkás tartalommal töltendi ki az önkormányzat jogi kereteit, az önkormányzatot Kárpátaljának adja meg.”⁵

Törvényjavaslat a Kárpátaljai Vajdaságról és önkormányzatáról

Az előzőekben vázolt alapelveken nyugvó törvényjavaslat – Teleki Pál szerint – nem tartalmazott mást, mint e terület bizonyos keretű önkormányzata elvének a kimondását, ennek a keretnek – az önkormányzat és közigazgatás szerveinek – és ezek hatásköreinek a megállapítását.

A tervezett önkormányzat „népi és gazdasági” alapja alkotta a terület határait. „Ezen a területen Szent István országának egyik nemzetisége majdnem zárt egységben, elég éles néprajzi határok között lakik, másrészt az, hogy ez a terület a Kárpát-medence gazdasági egységének egy éghajlat, növénytakaró és így belső gazdasági élet tekintetében sajátos darabja és az Alföld felé, amelyhez a természetes gazdasági anyagcsere ezer szála fűzi, elhatárolódik. Ezen a határvonalon, amely nem elválasztóvonal, hanem ellenkezőleg, összekapcsoló vásárvonal, és nem a terület belsejében keresendő ezért az a város, amely e területnek fővárosa kell hogy legyen. Mert e területnek súlypontja nem e terület belsejében, hanem a területnek az Alföld felé nyíló kapuiban, alföldi frontján van. Ezért nyerhette ez a terület – amelynek sem földrajzi, sem közigazgatási neve eddig nem volt – leghelyesebben a

⁵ 347. sz. iromány 9.

Kárpátalja elnevezést, mert súlypontja nem a hegyeken és a hegyekben, hanem a hegyek alföldi lábánál, a Kárpátok alján van, ahol a lakosságnak a zöme is tömörül.”

Mint látjuk, az eddigi nevetlenségéből Kárpátalja néven előlépő önkormányzati terület a törvényjavaslat 3. §-ában a községek kataszteri határai szerint részletezett határokat kapott, úgy azonban, hogy „fővárosának”, közigazgatási központjának Ungvár város jelöltetett ki. Ungvár város lakosságának anyanyelvi megoszlása az 1941. évi népszámlálás adatai szerint a következő volt: magyar 27 397 (77,7%), ruszin 4072 (11,6%), szlovák 1113 (3,15%), a még hiányzó néhány százalék német, zsidó és román, összesen 35 251 lakos (100%).⁶

Az önkormányzati terület ruszin népi alapja messzemenően indokolta, hogy a ruszin nyelvnek a területen különleges jogai ismertessenek el. Anélkül, hogy a kérdés tárgyalásába részletesen és mélyen belemennénk, rövid kitérőt kell tennünk ennek a – Magyarországon több száz éve történeti jogon velünk együtt élő – keleti szláv népnek a nevééről és hovatartozásáról. Nem kell valamilyen magyar imperializmust látnunk Horthy Miklós kormányzó országgyűlést megnyitó beszédében, amikor „magyaroroszoknak” nevezte ezt a kárpátaljai népet. Helyesebb úgy felfognunk, hogy ezzel a névvel elismerte a népnek orosz (keleti szláv) eredetét, de hangsúlyozta a magyar állam keretei közötti nemzeti létét. Vagyis az egyetemes oroszágtól eltérő alakulását, fejlődését, a különválás szempontjából pedig a magyar nemzettel való döntő kapcsolatát.

Mindezek előrebocsátása után ki kell emelnünk, hogy a Kárpátalja ideiglenes polgári közigazgatását bevezető 6200/1939. M. E. rendeletben használt: „magyarorosz” népvét Teleki Pál törvényjavaslata messzemenően kerülte, ehelyett visszatért a középkori magyarság által használt *rutén* népnévhez. Ezt Teleki így indokolta: „A rutheni, a gens ruthenorum elnevezést használják régi latin törvényeink, s ezen név helyesebb, mint a magyar-orosz erőszakolt szóképzés, amely helytelen azért is, mert két egymástól idegen nép nevéből képez egy mesterséges szót, és emellett azt a hamis látszatot kelthetné, mintha az orosz és a rutén azonos nép, s ugyanazon nyelv volna.”⁷

A régi magyarságban rutén volt ennek a népnek a neve, ezt kezdte kiszorítani a XX. század elejétől a ruszin elnevezés. Magyarul neveztük őket még kisorosozoknak, kárpátorosozoknak és magyaroroszoknak. Az 1945-ös impériumváltás után a kárpátukrán nevet kényszerítették rájuk Kijevből, ennek világosan ellentmond az a tény, hogy a múlt század végén a Délvidékre került csoportjaik, a mostanáig fennállt Jugoszláviában „ruszinnak” tekintik magukat, ami magyarul kisoroszt jelent. Ellentéte ennek a „nagyorosz”, amelyik a most újra alakuló Oroszország népet jelöli.

Az autochton fejlődésű ruszin népet korunkban az ukrán sovinizmus meg-megújuló beolvasztási kísérletei fenyegetik. Az 1960–1969-es ukrán népszámlálás a területen úgy zajlott le, hogy a ruszinság semmilyen néven el nem ismertetett, számára rovat nem is volt a népszámlálási dokumentációban. A ruszin népet az „ukrán” népnév alatt vették nyilvántartásba. Találtak azonban még néhány százalék „oroszt” is, ez a kisebbség azonban korábban nem volt jelen a Kárpátalján. Ezek az oroszok 1945 után telepedtek le itt, ugyanúgy mint a néhány százalék Ukrajnából származó „valódi ukrán”.⁸ (Sajnos, a História 2–3/1991. száma Stumpf Benedek András cikkében mindenféle megjegyzés, helyreigazítás nélkül közölte a sovinizta ukrán adatokat, melyekkel magyar szempontból – a történeti valóság ismerete alapján – természetesen nem érthetünk egyet.) Meg kell említenünk még a ruszinságon belül a huculokat, akik jelenleg Kárpátalja területén és a Kárpátok keleti lejtőin is élnek. Sajátos népi kultúrájuk a magyar nemzettel való kapcsolatuk hatása alatt alakult ki.

Teleki Pál törvénytervezete természetesen azon a kétségbe nem vonható történeti tényen nyugodott, hogy a ruszin (rutén) nép és nyelv önálló fejlődés következtében jött létre és ilyen minőségében ismerendő el. A törvénytervezet „nyelvi” részei: „4. §. A Kárpátaljai Vajdaság területén az államnyelvvél egyenjogú hivatalos nyelv a rutén. A Kárpátaljai Vajdaság területére vonatkozó, valamint az arra kiterjedő érvényű minden törvényt, rendeletet és hatósági hirdetményt hiteles fordításban rutén nyelven is ki kell adni. A Kárpátaljai Vajdaság területén működő valamennyi népiskolában, középfokú és szakiskolában, valamint középiskolában mind a magyar, mind a rutén nyelv tanítását biztosítani kell. A Kárpátaljai Vajdaság területén mindennemű hatósághoz, hivatalhoz, iskolához és más intézethez lehetőleg olyan személyeket kell alkalmazni, akik úgy a magyar, mint a rutén nyelvben jártasok. Az, akit e

⁶ Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1943. Bp., 1944. 42–43. old.

⁷ 347. sz. iromány 12–13. old.

⁸ História 1991/2–3.

kellék hiányában alkalmaztak, nyelvismeretét alkalmazásától, illetőleg e törvény hatálybalépésétől számított két éven belül kiegészíteni köteles. E kötelezettség teljesítésének ellenőrzésére és a köteleesség nem teljesítésének következményeire a részletes szabályokat külön törvény állapítja meg.⁹

„5. §. Azokat, akiknek anyanyelve nem magyar vagy rutén, a Kárpátaljai Vajdaság területén is megilletik mindazok a jogok, amelyeket a nemzetiségekhez tartozók javára a törvények és egyéb jogszabályok megállapítanak.” Az ilyen módon kialakított kettős államnyelvű Kárpátaljai Vajdaságot – Teleki Pál szándékai szerint – további állami attribútumokkal is fel kellett szerelni és ékesíteni, melyek ugyancsak a ruszin–magyar közös „kisállamiság” tényét voltak hivatva demonstrálni.

A törvénytervezet 6. §-a szerint a vajdaság külön címerét és zászlaját a vajdasági gyűlés állapítja meg, úgy azonban, hogy a címert a Szent Koronának kell fednie. A Kárpátaljai Vajdaság címerét és zászlaját egymás mellett kellett volna alkalmazni Magyarországgal címerével és zászlajával az élet minden területén. Az állami jelvények tekintetében tehát olyanfajta kettős viszony alakult ki a vajdaság területén, mint a dualista berendezkedésű Osztrák–Magyar Monarchiában, illetve Magyarország és Horvátország között a magyar–horvát kiegyezés után.

Teleki Pál részletes indoklásában – nyilván valós tapasztalatok alapján – azt állította, hogy a „cseh uralom alól való felszabadulás után” a kárpátaljai ruszin–magyar lakosság közvéleménye egyértelműen megnyilatkozott a Rákóczi család vörös-kék színei mellett. A Rákóczi-ház által a múltban történeti szerepre és hivatásra sikeresen összekapcsolt felső-Tisza-vidéki magyarság és ruszinság közös történeti-politikai hagyománya volt tehát az az alap, amelyre a XX. század közepén is lehetett építeni, amikor Kárpátalját egyesíteni kellett a magyar állammal. Teleki ezzel együtt úgy akarta, „Mindazonáltal, hogy ezen történelmi ragaszkodásból fakadt gyakorlatot önkormányzati jogkörében a vajdaság hivatott gyűlése jó alakban is megerősítse, a törvény 11. §-a második bekezdésének g) pontjában külön státutum útján a vajdasági gyűlés hatáskörébe utalja címerének és színeinek a megállapítását.”⁹

A legnehezebb feladat természetesen az önkormányzat jogkörének a megállapítása (meghatározása volt. „E tekintetben a javaslat elvi alapon áll és kimondja, hogy a vajdaság igazgatás ágaiban azok az ügyek tartoznak az önkormányzat körébe, amelyek a terület és népsajátos viszonyainál fogva jogalkotási vagy kormányzati, illetőleg közigazgatási szempontból különleges kezelést tesznek szükségessé.”

A fentiek alapján Teleki Pál széleskörűen állapította meg a különleges kezelést igénylő ügyeket. Nemcsak a helyi, községi, városi, vármegyei igazgatás tartozott volna az önkormányzat körébe, hanem a vallás- és közoktatásügy, a népiéleti, a gazdasági, a jogszabállyal más igazgatási ágak köréből odautalt ügyek, illetve az önkormányzat saját pénzügyei. Itt csak megjegyezzük, hogy Teleki Pál tervezete eleve leszögezte, hogy Kárpátalja öngazgatásának pénzügyi terhét nem lehet Kárpátalja népének vállára rakni kizárólagosan, ez az önkormányzat mindenkor az „anyaország” tetemes hozzájárulásával működött volna.

Kárpátalja önkormányzatának képviseleti szerve a vajdasági gyűlés lett volna a tervezet szerint, mely valójában kétkamarásnak készült, vagyis választott és kinevezett tagokból állt volna. Teleki Pál gondosan vigyázott azonban arra, hogy a választott képviselők (40 fő) számához képest a kinevezettek, legfeljebb 24 fő, még a hozzájuk csatlakozó helytartói hivatal osztályvezetőivel együtt is, kevesebben legyenek.

Ennek a vajdasági gyűlésnek az összeállítása a magyar alkotmányos szervek (országgyűlés, törvényhatósági bizottságok) létrehozásának a szellemében történt volna, ide nem értve a születési arisztokráciát és a virilistákat, a legtöbb adófizetőket. Ugyanakkor a szakigazgatás vezetőinek bevonása a vajdasági gyűlésbe fontos biztosítéka lett volna a vajdasági gyűlés közvetlen ellenőrzése megvalósulásának, egyben fontos biztosítéka az önkormányzat és a szakigazgatás összehangolt munkájának.

Ez a vajdasági gyűlés nem lett volna törvényhozó testület, de mint Kárpátalja népének képvisellete, a vajdasági önkormányzat alapszerve, széles körű jogalkotási és kormányzati hatáskörrel rendelkezett volna. Teleki Pál törvénytervezete részletesen szabályozta Kárpátalja önkormányzatának működését, melynek mindenoldalú ismertetését most terjedelmi korlátokra való tekintettel nem folytatunk.

⁹ 347. sz. iromány 13.

Teleki Pál tervezetének a sorsa

Teleki Pál miniszterelnök törvényjavaslatát a Kárpátaljai Vajdaságról 1940. július 23-án terjesztette az országgyűlés elé, melynek már csak a kinyomtatására és a képviselők közötti szetosztására tett bejelentése is nagy felzúdulást váltott ki a képviselők körében. Természetesen a politikailag jobb- és szélsőjobboldali képviselők ellenezték a törvényjavaslatnak még a megvitatását is.

A miniszterelnöknek a Kárpátaljai Vajdaság önkormányzatára tett törvényjavaslattal az volt a célja, hogy az általa legreménykeltőbb, „leg hazafiasabbnak” vélt ruszin nemzetiség önkormányzatának létrehozásával áttörést érjen el egyrészt a türelmetlen magyar nacionalisták frontján, másrészt vonzást gyakorolhasson a visszacsatolt történeti országrészek nem magyar lakosaira is, egy kedvező, példaértékű autonómiai berendezkedés erejével.

Ezt a türelmes, igazságos nemzetiségpolitikát Teleki Pál nem csekély politikai és diplomáciai érzékkel „Szent István-inak” nevezte el, mely ezeréves kárpát-medencei hagyományhoz való kötése egyszerre volt gesztus a magyar nacionalisták és a nemzetiségek felé.

Teleki Pál nemzetiségpolitikai felfogását a következőkben foglalta össze: „A magyar kormány igazságos, méltányos, emberies nemzetiségi politikát akar követni, olyan politikát, amely európai, azaz felvilágosult, modern és magyar, azaz méltányos és igazságos is egyszerre. Fennálló törvényeink, alkotmányunk keretében a legszélesebb körben biztosítjuk számukra a jogi és politikai egyenlőséget, nyelvük szabad használatát magánéletben, iskolában és kulturális intézményekben. Magyarország ezekért a szabadságokért természetesen joggal és feltétlenül megköveteli a nemzetiségeknek a magyar államhoz való igaz hűségét. Azt várjuk tőlük, hogy jóakarattal működjenek közre nemcsak gazdasági és kulturális, hanem minden más téren is a magyar állam felvirágoztatásában, saját maguk és az egész nemzet boldogulása érdekében.

A nemzetiségeket mi a legnagyobb jóakarattal fogjuk kezelni és vezetni, mint jó és szigorú polgárok. A nemzetiségi kérdés lényegét nem az elméletben, hanem a gyakorlatban látom, a közigazgatás lényegét az emberekkel való közvetlen érintkezésben. Mindehhez elsősorban az kell, hogy a közigazgatási tisztviselők és egyáltalán a vezető ember beszélje a nép nyelvét és legyen szociális érzéke. Nemzetközi kötelezettséget is vállaltunk arra, hogy mindenkivel egyformán bánjunk. De erre nem volt különösebb szükség, mert a magyar kormányknak is ez az álláspontja.”¹⁰

Mire az idézett sorok megjelentek egy vékonyka füzetben, Teleki Pál már halott volt, 1941. április 3-án állítólag önkézzel vetett véget életének, mely ténybe a magyar nép lelke még most sem tudott belenyugodni. Nyilván elporladt teste a máriabesnyői temetőben nyugszik. De mi romolhatatlan emberi nagyságát, erkölcsi tisztaságát és politikai igazságát akartuk ezen a néhány oldalon felidézni. A kicsi, vézna ember még mindig él, hiszen hat. Nem tudunk másra gondolni, mint hogy a kárpátaljai magyar kisebbség korunkban igazán megkaphatná azt, amit Teleki Pál miniszterelnök magyar kézről nyújtott a ruszinok felé. S miután Teleki maga is csak kezdésnek, követendő példának szánta a ruszin autonómiát, a példaértékű magyar autonómiát is követni lehetne a Romániánál lévő Erdélyben, a Szerbiánál lévő Délvidéken és a Szlovákiánál lévő Felvidéken. Persze azzal is tisztában vagyunk, hogy Telekit terve keresztülvitelében nemcsak a halála akadályozta meg.

Horváth Lajos

Szívjég a nemesvölgyi avar temetőből

¹⁰ Gróf Teleki Pál: Magyar politikai gondolatok. Bp., 1941. 53. old.